

**ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆ ՀԱՅ
ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՄԻՍՏԻՑԻՉՄՈՒՄ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՅԱՆ**

Հայկական միջնադարյան միստիցիզմը և սուֆիզմը, չնայած տարբեր կրոնամշակութային համակարգերի պատկանելուն, ունեն ընդհանրություններ: Երկու համակարգերն էլ առանձնանում են մեծ հուզականությամբ և հոգեկան լարումով, որով լիովին հակադրվում են դոգմատիկ կրոնի կարծրացած համակարգին:

Երկու կրոնափիլիսոփայական համակարգերում էլ մարդը, նրա ներաշխարհն են գտնվում ուշադրության կենտրոնում, նրան տրվում է աստվածային ճշմարտությանը տանող միստիկական ուղին անցնելու հնարավորություն, նրա առջև բացվում է լրիվ նոր, նախկինում անհայտ տարածություն, ջնջվում են սահմանները մարդու և Աստծո միջև: Աստծո հանդեպ անսահման սիրո գաղափարն է դառնում շարժիչ ուժը: Հոգևոր ինքնակատարելագործման ուղին, չնայած որոշ սկզբունքային տարբերությունների, երկու համակարգերի կողմից էլ ընդունվում է որպես հոգևոր փորձառության ճանապարհ, որն իր մեջ ներառում է ներքին հոգևոր մաքրագործման, ինքնահաղթահարման մի ընթացք: Հայկական միստիցիզմի մեջ դա անվանվում է «ընտրության» արվեստ, իսկ սուֆիզմում՝ տարիկա (ուղի): Այս ուղու վերջնանպատակն աստվածային գերագույն սիրո, աստվածային լույսի հայտնաբերումն է: Մարդը, լինելով Աստծո պատկերը, իր ողջ էությամբ ձգտում է սկզբնատիպին: Դա է հոգու փրկության միակ ուղին, որ մարդը պետք է անցնի իր անձնական ջանքերի և անձնական սխրանքի միջոցով: «Աստված ստեղծել է մեզ, որպեսզի մեր միջոցով ճանաչվի ճշմարտությունը»¹: Միայն խիստ ասկետիզմը դրա համար բավարար չէ: «Մարդը ներկայանում է աշխարհի ունայնության, աշխարհից հեռանալու, ճգնաճեղքության և ներհայեցողության միջոցով մեղքերից մաքրվելու ու դրանով փրկության արժանանալու միստիկ հայացքների համակարգով»²:

Ըստ հայկական աղբյուրների՝ ընտրության արվեստը մեծ ջանքերի, ինքնակատարելագործման և ինքնահաղթահարման մի ուղի է, որ հնարավոր է անցնել միայն սեփական հոգևոր ուժերի, հոգևոր սկզբի հայտնաբերմամբ ու կառավարմամբ, դա մի հմտություն է, որի շնորհիվ մարդն ազատվում է մեղքերից ու չար խորհուրդներից, արթնացնում իր մեջ առաքինությունները: Մարդկային առաքինությունները ու բարքերը տարբերակվում են երևելիի և աներևույթի: Ընտրության արվեստի նպատակն է ոչ միայն երևելի, այլև աներևույթ բարքերի մաքրագործու-

մը: Առաջ է քաշվում ներքին մարդու գաղափարը, որ մարդու հոգևոր էությունն է, նրա աներևույթ բարքերի ամբողջությունը: Իսկ ընտրության արվեստի գլխավոր խնդիրը ներքին մարդու, աներևույթ բարքերի մաքրագործումն է: Մարդու տեսանելի կերպը կամ վարքը ներառում են արտաքին պաշտամունքն ու ասկետական կենցաղը՝ իր բոլոր դրսևորումներով, որ, չնայած կարևոր նախապայման լինելուն, բավարար չի համարվում փրկության արժանանալու համար: Դրա հետ միաժամանակ մարդ պետք է անցնի ներքին մարդու մաքրագործության տևական ժամանակ³: Այս ուղին միստիկը պետք է անցնի խոնարհությամբ: Սա կարելի է նմանեցնել սուֆիզմի փորձը նթացում ձևավորված մուրիդ-մուրշիդ՝ աշակերտ-ուսուցիչ համակարգին, որի խնդիրը նորընծա սուֆիին ուղղորդելն է հոգևոր վերառաքման ուղում: Եվ այստեղ աշակերտը պետք է զինվի համբերությամբ և խոնարհաբար տանի բոլոր փորձությունները: Հայկական միջնադարյան միստիցիզմի ավանդույթում կա խոնարհության դրսևորումների մի տարողունակ սխեմա, որ ներառում է իր մեջ վանական համակեցության հիմնական նորմերը⁴: Խոնարհությունը դիտարկվում է իր և՛ ներքին, և՛ արտաքին դրսևորումներով, որոնք պետք է ներդաշնակեն իրար: Խոնարհությունը միստիկի համար աստվածայինի հայտնաբերումն է իր մեջ, որը հնարավոր չէ առանց անասիման սիրո, քանզի սերը դա աստվածային սկիզբ է, Աստծո հետ հաղորդակցվելու և նրանից շնորհներ ընդունելու միջոց:

Անցկացնելով զուգահեռներ, նկատենք, որ Սուֆիզմում միստիկական ինքնակատարելագործման ուղին՝ տարիկան բաժանվում է երեք էտապների՝ շարիաթ, տարիկաթ և հակիկաթ: Սուֆիզմում ևս այս հոգևոր վերառաքման ուղին անցնող միստիկի համար կարևորագույն պայմաններից է ասկետիզմը և խոնարհությունը: Սուֆիի միտքը չպետք է զբաղված լինի ոչնչով, բացի ճշմարտության բացահայտման ձգտումից: Նա պետք է վերացնի իր անհատականության, «ես»-ի գիտակցումը, որը համարվում է նպատակին հասնելու ամենամեծ խոչընդոտը:

Առաջին էտապը շարիաթն է, որը պարտադիր է յուրաքանչյուր ուղղադավան մուսուլմանի համար, քանզի միայն իսլամի հիմնական դրույթների յուրացումից, դրանց հետևելուց հետո մարդու առջև կարող է բացվել դեպի հաջորդ էտապ՝ տարիկա, տանող ուղին: Տարիկան թարգմանվում է որպես ճանապարհ, ուղի մարդու ինքնահաղթահարման և հոգևոր ինքնակատարելագործման մի համակարգ: Այդ համակարգը նպատակին՝ բարձրագույն ճշմարտությանը հասնելու միակ և ամենակարճ ճանապարհն է, այն կարելի է բնորոշել որպես ուղեցույց Աստծուն փնտրող հոգու համար⁵: Այդ ճանապարհին կան որոշակի հանգրվաններ՝ մակամաթ, և դրանցից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում է միստիկական ուղու տվյալ փուլին հատուկ որոշակի հոգե-

բանական վիճակ: Այս հոգևոր աստիճանները մոտեցնում են սուֆիին վերջնական նպատակին՝ ճշմարտության ճանաչմանը: Հիմնականում նշվում են թվով յոթ մակամներ. թաուբա՝ զղջում, վառա՝ շրջահայացություն, գուեհ՝ ասկետիզմ, ֆակր՝ աղքատություն, որ խորհրդանշում է նաև հոգու աղքատություն, սաբր՝ համբերություն, քավաքքուլ՝ ապավինում Աստծուն, յոթերորդ փուլը ռիդան է՝ հնազանդում:

Տարիկան ավարտվում է անցումով վերջին էտապ՝ հակիկաթ: Այս տերմինը բացատրվում է որպես իրական, ճշմարիտ կեցություն: Հասնելով հակիկային սուֆին ինտուիտիվ կերպով բացահայտում է աստվածային էությունը՝ այդպիսով տարրալուծվելով նրա մեջ:

Միստիկական շատ դպրոցների համար Աստծո հետ մերձեցման ուղու վերջնական նպատակը ֆանան է, երբ սուֆին հասնում է ինքնակատարելագործման այնպիսի մակարդակի, որ կորցնում է իր անձի գիտակցությունը, արտաքին աշխարհի ընկալումը, սա կամքի իսպառ վերացման վիճակ է, որի ժամանակ մարդկային հոգին միանում է «տիեզերական ոգուն»: Այս դեպքում նրա ցանկացած արարք բխում է Աստծուց, և նա, միանալով տիեզերական ոգուն, ստանում է աստվածային բնույթ, նույնանում Աստծո հետ:

Կրոնափիլիսոփայական երկու համակարգերում էլ աղոթքի ծիսակարգը միջոց է հասնելու բացարձակ ճշմարտությանը, դրա շնորհիվ միստիկը ընկնում էր էքստատիկ վիճակի մեջ և հասնում Աստծո ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին: Եվ, չնայած, որ վերջնանպատակը նույնն է, աղոթքի ծիսակարգերի բնույթը տարբերվում է: Սուֆիզմի փորձընթացում աղոթքը կոչվում է զիքր՝ հիշատակում: Կա զիքրի ծիսակարգի կատարման երկու ձև՝ բարձրաձայն զիքր՝ սամա և լուռ զիքր՝ խաֆի: Սաման սուֆիների համար միջոց էր հասնելու բացարձակ ճշմարտությանը, դրա շնորհիվ սուֆին ընկնում էր էքստատիկ վիճակի մեջ և հասնում Աստծո ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին: «Սաման ձայն է, որ փոխում է ունկնդրի ներքին վիճակը»⁶: Սամայի ծիսակարգի անբաժան մասն են երաժշտությունը և պարը, որոնց միջոցով էր սուֆին հասնում էքստատիկ վիճակի: Էքստազն իրենից ներկայացնում է աստվածային սիրո զգացումը իր գերագույն աստիճանում: Նման աստվածաճանաչողության դեպքում միստիկը վերափոխվում է բնությամբ, աստվածանում է⁷:

Հայկական միստիցիզմում աղոթքը միջոց է հասնելու աստվածային սիրո գերագույն արտահայտությանն ու խորհրդանշին՝ զղջման և արտասվելու շնորհին: Աղոթքի ընթացքում զղջումը և արտասուքը շաղկապված են իրար՝ զղջումից է ծնվում արտասուքը: Արտասվելու շնորհը բացում է հոգու աչքերը, մաքրում այն մեղքերից, բազում առաքինություններ սերմանում նրանում, և աղոթողին հասցնում էքստազի⁸: Ա-

դոթողը պետք է քննի իրեն, գտնի այն պատճառը կամ միտքը, որ տանջում է իրեն և ազատվի դրանից, հոգին մաքրի աղտերից, հաղթահարի արատները, այդ ժամանակ աղոթքն ընդունելի կլինի: Ջղջման և արտասվելու շնորհին արժանանալու համար աղոթողը պետք է որոշակի կարգ ու ժամանակ սահմանի աղոթքի համար: Կան մի շարք արտաքին պարտավորություններ, որ անհրաժեշտ է պահպանել աղոթքի ընթացքում, ինչպես նաև ներքին աշխատանք պետք է կատարի, պետք է հաղթահարի այն բոլոր հոգեբանական արգելքները, որ խանգարում են իրեն աղոթքի ընթացքում, որից հետո միայն նա կարող է «մաքուր» սրտով և ջերմեռանդորեն աղոթել:

Երկու համակարգերում էլ աղոթքի ծիսակարգի անբաժան մասն է բանաստեղծությունը: Այն առանձնանում է իր զգացմունքայնությամբ ու խորհրդապաշտական ուղղվածությամբ: Սուֆիզմը լիովին ձևափոխեց ավանդական պոեզիան դրանում մտցնելով հատուկ խորհրդապաշտական ոճ⁹: Հայ միստիցիզմում գեղարվեստական երկը կառուցված է «պատճառներից» կամ օրինակներից, որոնց հիմքում ընկած է Աստվածաշնչից կամ արտաքին աշխարհից վերցված մի որևէ պատկեր, որոնք մարդու մոտ դրական կամ բացասական զգացմունքներ արթնացնելու պատճառ պետք է դառնան: Հիմնականը պետք է լինի զղջման զգացումը: «Բոլոր այդ զգացմունքների հիմքում ընկած է զղջման զգացումը, որին գլխավոր դեր է վերապահվում Աստծո հետ հաղորդակցվելու ամենօրյա միստիկ ծեսի ընթացքում, ուստի այդ օրինակները հաճախ անվանվում են զղջման պատճառներ»¹⁰:

Սուֆիական պոեզիան հիմնականում նման է կրքոտ սիրերգության, որի տակ նկատի է առնվում աստվածային անսահման սիրո գաղափարը, որ կլանում է ողջ էությունը, ողջ հոգևոր կյանքը: Իսկ աստվածային ճշմարտությանը հասնելու էքստատիկ վիճակը նմանեցվում էր արբեցման հետ: Այսպես, սուֆիական քնարերգության մեջ աստիճանաբար ձևավորվեց մշտական, անփոփոխ իմաստ ունեցող սիմվոլների մի համակարգ: Օրինակ՝ սիրեցյալը սուֆիական սիմվոլների համակարգում աստվածային ճշմարտությունն է, սիրեցյալի խոսքերը՝ երկրային գայթակղությունը, փոթորկոտ ծովը՝ մարմնական ցանկությունները, կայծակի մոխրացնող փայլատակումը աստվածային բացարձակ ճշմարտությունն է և այլն: Այստեղից է բխում սուֆիական քնարերգության իմաստային երկատվածությունը. տեսանելի՝ «երկրայինի» պատկերների տակ թաքնված է միստիկական իմաստը: Միստիկական ենթատեքստը սուֆիական քնարերգությանը հաղորդում է էմոցիոնալ լարվածություն:

Նմանությունների մասին խոսելիս շատ կարևոր է նշել նաև, որ այս երկու համակարգերը համընկնում են իրենց պանթեիստական հա-

յացքներով, ինչպես նաև մեծապես կրում են նորալատոնականության ազդեցությունը հատկապես, մարդու դերի և գոյաբանական հարցերում: Մեծ աղերսներ կան նորալատոնականության աշխարհընկալման, տիեզերաբանության տեսության հետ¹¹:

Հոգևոր միատիկ փորձերի համեմատությունը տարբեր կրոնական և մշակութային դաշտերում վեր է հանում ներքին խոր առնչություններ: Այդ առնչությունների ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս ընկալելու ալյազան փորձերի ու ճանաչողությունների հիմքում ընկած նույնություններն իրենց տարբեր շեշտադրումներով, ինչպես նաև տարբերությունները, որ բերում են հոգեկերտման ճանապարհներին տարբեր մշակույթների փոխազդեցության և փոխհարստացման:

*ANUSH TAMRAZIAN
(IOS)*

THE WAY OF SPIRITUAL SELF-IMPROVEMENT IN THE ARMENIAN MEDIEVAL MYSTICISM AND SUFISM

Armenian medieval Mysticism and Sufism belong to different religious cultural systems. They share a lot of similarities, which are reflected in spiritual self-improvement as the way. It consists of three accepted stages of spiritual experience. The way is a process of inner spiritual self-improvement and self-overcoming. In Armenian Mysticism it is identified as The Art of Choice but in Arabic it is simply the way (Tarika). The final goal of the way is the discovery of highest divine love and divine light. In both systems ecstasy is crucial in achieving the goal. In both cases ecstasy appears during the prayer and is the path to divine love. These two systems are greatly influenced by New-Platonism, particularly in the questions concerning the role of man. There are also similarities in their pantheistic visions and the principles of Inner Person and Inner Prayer.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Одилов Н., Мировоззрение Джалаладдина Руми, Душамбе, 1974.
2. Թամրազյան Հ., Ամանիա Նարեկացի, Ե., 1986, էջ 229:
3. Թամրազյան Հ., Նորալատոնականությունը և Գրիգոր Նարեկացին, Ե., 2004, էջ 12-13:
4. Թամրազյան Հ., Ամանիա Նարեկացի, Ե., 1986, էջ 236:
5. Այս մասին տե՛ս՝ Тримингэм Дж., Суфийские ордены в исламе, М., 1989, с. 16-17.
6. Мухаммедходжаев А., Гносеология суфизма, Душамбе, 1990, с. 41.

7. Минин П., Главные направления древне-церковной мистики, Сергиев-Посад, 1911, с. 830-831.

8. Թամրազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 241:

9. Курбанмамадов А., Эстетическая доктрина суфизма, Душамбе, 1987, с. 59.

10. Թամրազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 259:

11. Ինչպես հայտնի է նորավատոնականության մեջ մարդու հոգևոր ներքին ընթացքի կանոնակարգումը կատարվում է ըստ տիեզերական կառուցվածքի: Մարդկային հոգևոր ամեն մի մակարդակ համապատասխանում է տիեզերական մի ոլորտի, դրանք փոխներթափանցված են միմյանցով և ընթանում են զուգահեռ և ճանաչվում են միմյանց միջոցով: